

ПСИХОЛОГІЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ЕТАПІВ ТЕХНІЧНОЇ ТА ХУДОЖНЬОЇ ТВОРЧОСТІ

Людмила ДОЦЕНКО

Copyright © 2007

Постановка проблеми. Творчість є шляхом перетворення світу та людини, самого творця. Але специфіка творчості полягає у тому, що в її перебігові й результатах не відбувається відчуження особистості. Передусім це стосується творчості музичної. Така особливість зв'язку творчості й особистості розкриває її як унікальний предмет психологічного вивчення. Відтак проблема творчості залишається актуальною у психології.

Загалом проблема творчості неозора. Тож у статті звернемося до одного з аспектів творчої діяльності – етапів творчого процесу, що і є **предметом** нашого психологічного дослідження. Його **мета** – розкриття тлумачень взаємозв'язку та цілевизначеності творчого процесу з психологічного погляду.

Сутнісний зміст: аналізуються етапи творчого процесу; проводиться зіставлення етапів технічної та художньої творчості; доводиться, що творча діяльність характеризується більшою чіткістю та послідовністю творчого перебігу; натомість, творчість художня вирізняється невизначеністю.

Творчість прагнули зрозуміти багато визначних мислителів. Творчість, за точним висловленням М.О.Бердяєва, є народження неіснуючого. Але, як наголошується постмодерною культурою, в людини залишається все менше можливостей створити щось справді нове. Бо, з одного боку, зростає “бібліотека” культури, а з другого – дедалі обмежується право на помилку, без якої неможливі експеримент і творчість. Культура все більше починає розуміти творчість у суто психологічному сенсі – суб'єктивного відкриття (В.М. Дружинін, Р. Мей, Л.В. Сохань, В.О. Тихонович, С. Кришнер, Дж. Доллард, О.М. Лук, В.О. Мо-

ляко). Коли людина, а дитина і поготів, розв'язує проблемну ситуацію, робить суб'єктивне відкриття (хай навіть відтворюючи вже відомі культурі взірці), для неї персонально – це зростання інтелектуальне й особистісне.

Теоретичне дослідження. Одна з перших спроб розкрити етапи творчого процесу належить російському інженерові П.К. Енгельмаєру. У своїх дослідженнях він зближує психологічну структуру творчості технічної, наукової та художньої. Найповніше вираження цієї структури можна виявити саме у творчості технічній, де матеріальне втілення має вирішальне значення.

У появі кожного винаходу спостерігається триакт, що складається з бажання, знання та вміння, тобто з накресленої мети, плану досягнення цієї мети і матеріального виконання. На жаль, до психології творчості Енгельмаєр відносить тільки виникнення задуму, а не його втілення. Проте у цілому теорія творчості цього вченого заслуговує на позитивну оцінку.

Відповідно до своїх вихідних позицій Енгельмаєр накреслює ступені творчого процесу. Першою дією є зародження задуму, акт, у якому головним діячем постає інтуїтивне мислення, пов'язане з певним бажанням, стимулом. Другий етап – це дискурсивне мислення, логіка, міркування та емпіричне дослідження. Із задуму, який свідчить лише про те, чого людина хоче, виробляється те, що вона може. На третьому етапі винахідник вступає у двобій з матерією, аби свій план виконати реально. Було б великою помилкою нехтувати саме цим, третім етапом.

Енгельмаєр обґрунтовує класифікацію людських обдарувань. Він позитивно ставиться до поділу Е. Кантом людських обдарувань на три

класи – геній, талант і старанність. Ця класифікація збігається з теорією Енгельмаєра про триакт. Якщо взяти за головну характеристику етапів їхні основні рушійні сили – інтуїцію, рефлексію та рефлекс, то маємо три класи людей відповідно до їхнього обдарування – геній, талант, “рутина”. Геній прокладає нові шляхи, таланти їх торують, а маса ними користується.

Енгельмаєр висуває такі ознаки людської творчості: 1) штучність, тобто створення культури; 2) доцільність, яка передбачає певну мету, вирішує якесь завдання (користь, краса, істина, добро); 3) раптовість – творчість відрізняється від методичного мислення; 4) цілісність – творчий продукт має ідею, причому одну. Всі частини твору об’єднуються в певну цілісність.

Глибокий аналіз структури творчого процесу, його етапів, а також співвідношення в ньому свідомого і несвідомого дали Г. Гельмгольц та А. Пуанкаре. Зокрема, Г. Гельмгольц так розкривав методи своєї творчої роботи: “Я мушу сказати, що для мене завжди були приємні ті галузі діяльності, в яких робота не залежала від вдалих випадковостей і “щасливих” думок. Оскільки мені дуже часто доводилося потрапляти в неприємне становище – треба було чекати щасливих думок, то я накопичив деякий досвід, який, мабуть, буде корисним щодо того, де і коли вони приходили до мене. Досить часто вони вкрадались у моє мислення так, що спочатку їхня важливість не усвідомлювалась, і потім часто не можна було відтворити, за яких умов вони прийшли. Вони просто з’явилися, і це все, що я можу сказати. В інших випадках вони приходили раптом, без будь-яких зусиль з мого боку, як натхнення... Вони ніколи не приходили за письмовим столом і тоді, коли мозок був утомлений. Завжди треба було насамперед вивчити цю проблему до такої міри, щоб тримати всі гострі кути і складні сторони “її в думці”, щоб можна було вільно їх осягнути, без нотаток. Довести справу до такого стану без довгої попередньої праці за звичайних умов неможливо. Потім, коли втома від цієї роботи минає, можна прийти у стан повної фізичної свіжості і хорошого самопочуття, перед тим як прийдуть хороші ідеї. Часто вони приходять ранком, коли я просинаюся. Про це говорили і Гете в часто цитованих віршах, а також Гаус. Ці думки здебільшого з’являються під час легких прогулянок лісистими горами у сонячну погоду. Найменша частка алкоголю знищує їх” [1, с. 773].

Математик Л. Пуанкаре старанно записав умови, за яких він зробив деякі зі своїх відкриттів. Його спостереження збігаються з думками Гельмгольца, але він додав деякі теоретичні міркування: “Роль несвідомої роботи в математичних відкриттях здається мені незаперечною... Часто, коли людина працює над яким-небудь складним питанням, вона спочатку, працюючи, не досягає нічого. Потім вона відпочиває і знову сідає за стіл. Протягом першої півгодини вона ще нічого не знаходить, але потім вирішальна ідея відразу приходиться їй у голову... Свідомою робота виявилася більш плідною тому, що вона була перервана, і відпочинок відновив силу і свіжість розуму. Але більш імовірно, що відпочинок було заповнено несвідомою роботою. Стосовно умов цієї несвідомої роботи слід зауважити, що вона неможлива, а в деяких випадках неплідна, якщо їй не передувало і за нею не наставав період свідомої роботи. Ці раптові натхнення ніколи не можна викликати навмисне... Вони приходять після кількох днів вольових зусиль, які здавались абсолютно безплідними... Важливість цього, другого, періоду свідомої роботи можна навіть легко дослідити. Результати натхнення створюються працею... але, крім того, ці результати треба перевіряти” [1, с. 774].

З цих двох повідомлень можна припустити наявність таких етапів творчої роботи: 1) інтенсивне ознайомлення з проблемою; 2) відпочинок, або, радше, несвідомою роботою, котра відповідає визріванню думки; 3) перевірка і розробка нової ідеї.

Чи не найбільш популярною стала чотиристадійна теорія “творчого мислення”, створена Г. Воллесом. Він розмежував такі його стадії: підготовка, визрівання, натхнення (осяяння) і перевірка істинності. На його думку, проте, у повсякденному потоці мислення ці чотири стадії постійно перекривають одна одну, коли ми досліджуємо різні проблеми. Навіть у пізнанні однієї і тієї ж проблеми мозок може несвідомо виношувати який-небудь один її аспект, будучи водночас свідомо зануреним підготовкою або перевіркою іншого аспекту цієї ж проблеми.

Слово “визрівання” передбачає насамперед несвідому роботу над проблемою у період спрямованості уваги на інші питання, але ми можемо залишити осторонь таке припущення і використовувати це слово просто для позначення того факту, що після періоду підготовки

і перед періодом натхнення вклинюється період відсутності уваги до проблеми. Є деяка схожість між визріванням і “плато” у кривій навчання. І перше, і друге вказують на відсутність очевидного поступу між стадіями швидкого прогресу. К. Патрик на основі інтерв’ю, а також експериментальних досліджень розвиває теорію, аналогічну теорії Воллеса, і вважає, що вона типова для поетів і живописців. Хоч К. Патрик і приймає ці чотири стадії як дійсну схему творчого процесу, проте додає важливий пункт. Ідеї не зовсім відсутні у свідомому мисленні протягом стадії визрівання. Виношувана ідея або відповідний стан духу повертаються час від часу протягом періоду визрівання. Кожного разу, коли ідея повертається, стає можливою певна робота над нею. Дослідження творчості винахідників привело до аналогічних висновків.

Е. Гетчинсон провів інтерв’ю з 250 знаменитими сучасними мислителями Англії та Америки, чії наукові досягнення без сумніву визнано творчими. Аналізуючи ці інтерв’ю, Гетчинсон розрізняє “систематичне” мислення і “творчий інсайт”. У першому — об’єктивність, проблема і метод чітко визначені; процес обдуманий, методичний, повільний; емоції та фрустрація мало відчуються. Усвідомлення логічних відношень і застосування законів асоціативного мислення доходить до максимуму, а спроби і помилки — мінімальні. Перша стадія праці схожа на останню — за своєю конструктивністю, розвитком, а також за критичністю, стриманістю, обережністю. Оригінальність тут базується на прямому й свідомому використанні минулого досвіду.

У той час як систематичне мислення виникає за ситуацій, коли вони можуть бути обдумані сформульовані, коли кількість варіантів і гіпотез, які перевіряються, не дуже велика, то інсайт трапляється в рішеннях складних і заплутаних проблем та супроводжується явищами непередбаченості, фрустрації тощо. Відтак інсайт і систематичне мислення — крайні полюси різних чинників, що виражають ступінь психічної фрустрації.

Існують чотири вирішальні стадії у творчому інсайті: а) стадія підготовки, або орієнтації, яка характеризується тривалим зосередженням на проблемі з оживленням минулого досвіду; б) стадія фрустрації; тут проблема усувається і дає місце сурогатним, замінним діяльностям; вона характеризується емоційною напруженіс-

тю, неспокоєм, чуттям приниженості. Дослідники вказують навіть на припинення зусиль пошуку в цій стадії. Можуть з’являтися слабкі психоневротичні симптоми. Баланс відновлюється у творчому акті. Творець, відчуваючи виснаження, може вдатися до відпочинку. Під час цього періоду існує не довільне нагадування як сигнал до праці, і тоді несподівані стимули обмежують психічну напруженість та стрімко наближають наступну стадію; в) період або момент інсайту, який не можна передбачити; він супроводжується “потокотом ідей” та швидким успіхом; це — інтегративний період, коли заперечуються минулі невротичні симптоми, а здібності та реакції, які раніше були неможливими, тепер функціонують з готовністю нестандартно діяти; г) стадія перевірки, розробки, оцінки. Тут використовуються технічні та експліцитні правила практики. Ідеї, які виникли у стані інсайту, стримуються зовнішніми реальностями. Без цієї критичної здатності інсайт не може дати щось загально визнане, значне, соціально цінне. Під час цього періоду спостерігаються і сторонні, підтримуючі творчий процес, інсайти. У подальших дослідженнях було показано, що навряд чи доцільно взагалі говорити про чітко відокремлені один від одного етапи творчості. Спочатку було піддано сумніву наявність окремих, встановлених Воллесом, етапів, а потім і всю його концепцію.

І. Ейндговен та В. Вінаке, досліджуючи творчий процес у галузі живопису, критикують теорію чотирьох стадій, висунуту Воллесом. Вони зазначають, що дослідні дані треба отримувати не на основі самоспостереження великих людей, а за суворих лабораторних умов. Не існує чітко відокремлених стадій розгортання творчого процесу. Це, скоріше, аспекти, а не стадії чи ступені, і вони проходять через увесь творчий процес. Ейндговен і Вінаке просили митців створити за лабораторних умов ілюстрації до того чи іншого вірша, який має бути опублікований. Ейндговен спостерігав за створенням ілюстрацій і кожні п’ять хвилин записував дані свого експерименту. З’ясувалося, що етапи підготовки, інспірації та верифікації так накладаються один на одного в часі, що було б краще говорити про “складний процес”, а не про стадії творчого мислення. Не можна, зокрема, віднайти достатніх аргументів щодо наявності стадії визрівання і не можна довести тезу, що припинення роботи над складною проблемою допоможе її вирішенню [3].

Цю ж думку обстоював і Б. Гізелін. Він перевіряв теорії стадій творчого процесу, запропоновані Пуанкаре та Воллесом (підготовка, інкубація, осяяння, перевірка), і зробив такий слушний висновок: старий погляд, згідно з яким творчий процес є серією дискретних станів, виявляється надто поверховим описом, щоб мати достатню цінність. За Гізелінім, творчий процес слід розглядати як єдину дію цілісної психіки, котра охоплює всі її моменти як гру цілісної енергії. Вся суб'єктивна сфера стає активною у процесі виробництва нових структур, конфігурацій. Хоч критика теорій відокремлених стадій творчого процесу мала серйозні підстави, проте не можна заперечити того безсумнівного факту, що творчість є процесом, який розвивається у певному часі та має якісно виражені стадії або етапи. Справа полягає лише в тому, щоб побачити живий, сповнений змісту перехід від одного ступеня до іншого та зрозуміти, що етапи творчого процесу є в той же час і його моментами. Іншими словами, на кожному етапі співіснують важливі характерні особливості інших фаз творчості. Справа психолога буде полягати в тому, щоб знайти змістовний критерій для визначення істотних стадій творчого процесу [4].

Не зовсім вдалим у цьому контексті можна вважати дослідження американського психолога та психоаналітика Р. Вільсона. Він узяв інтерв'ю у 24 поетів і виявив такі стадії у процесі поетичної творчості: а) вибіркоче сприймання навколишнього світу; б) оволодіння технічними прийомами; в) бачення комбінацій та катарсис (очищення) (інші дослідники називали цей етап інсайтом, натхненням, інтуїцією); цей етап не можна планувати, підкоряти порядкові; г) тлумачення образів; г) завершення поеми та встановлення її смислу для самого поета. Більшість із цих етапів насправді виявляються лише сторонами набування життєвого досвіду та майстерності. Ця теорія поступається чіткістю чотирістадійній теорії Г. Воллеса.

У сучасній психологічній літературі нерідко трапляється незначна модифікація класичних теорій. Досліджуючи наукову творчість, І. Сумбаєв установлює три етапи творчого процесу, аналогічні тим, які можна знайти в теорії П. Енгельмаєра: а) натхнення, діяльність уяви, виникнення ідеї; на цьому етапі переважає підсвідоме, інтуїція; б) логічне опрацювання ідеї за допомогою процесів узагальнення та абстракції; в) фактичне виконання творчого задуму.

Другий і третій етапи характеризуються переважанням логічного мислення та свідомого вольового зусилля.

Французький дослідник Ж. Ефель тлумачить творчість як здатність утворювати полікомбінації для розв'язання складних проблем, у зв'язку з чим розглядає чотири динамічні стадії творчого процесу – підготовка, визрівання, інсайт і перевірка.

Зауважимо, що експериментальні дослідження Е. Ігнат'єва були спрямовані на створення об'єктивної методики і вивчення процесу становлення образу творчої уяви. Самоспостереження не дає змоги ґрунтовно простежити процес виникнення і вдосконалення образу, хоч не слід відмовлятися від використання словесних звітів обстежуваних як додаткового матеріалу. Істотною рисою методики Ігнат'єва є врахування адекватності між “уявленим і тим, що зображається”. Вона може бути забезпечена, якщо обстежуваною буде людина, котра вправно малює, в якій розрив між уявленням і зображенням незначний. Можна також виключати момент технічного вміння, якщо досліджувати уявлення та уяву “до” і “після” сприймання експериментального об'єкта.

Експериментатор послідовно підкладає під папір, на якому малюють, інші папери з копіркою, і це дає змогу точно відстежувати закономірності виникнення елементів образу, шляхи його вдосконалення тощо. При цьому непогані результати дає запропонована автором методика поетапних зрізів при дослідженні уяви у процесі малювання. У зв'язку з цим Ігнат'єв показує, що тільки тоді, коли з'ясовано мету зображення, його ідею, можуть виникати ясні та чіткі образи, які слугують матеріалом для образотворчої діяльності старших школярів. У процесі становлення образу одні його частини прояснюються, інші затушовуються, зникають. Даний образ поповнюється часто елементами інших схожих образів. Саме ж “уявлення – не тільки і не просто відтворення в голові людини предмета, скільки знання предмета, і до того ж чуттєве знання”.

Схема процесу виникнення і розвитку складного образу має, за Ігнат'євим, такий вигляд: спочатку в натурі схоплюються загальні риси зображуваного предмета, найзагальніший його контур, далі настає тривалий процес аналізу, потім кожна проаналізована частина співвідноситься з цілим у малюнку і предметі, далі знову розгортаються аналіз і знову синтез – і так

до того часу, поки малюнок не буде умовно вважатися закінченим. Існує ще інша підстава для встановлення етапів творчого процесу. Йдеться про задум та його здійснення як два найважливіші моменти і водночас етапи творчості.

Специфічні риси творчості відшукуються в дії, спрямованій на створення нових продуктів, що є суспільно цінною ідеєю. Виникнення, конкретизація та матеріалізація ідеї відбувається з участю уяви. Ця ідея розвивається не сама собою, а тією мірою, якою вона втілюється в образ. Розкрити єдність чуттєвої та раціональної сторін образу, шляхи його втілення — значить зрозуміти істотні особливості творчого процесу.

Виникнення задуму образу, його ідеї має три взаємопов'язані між собою етапи — абстрактний задум (найбільш загальне спрямування образу, котрий формується), імпровізація та конкретний задум. Абстрактний задум ще не вказує на чітку спрямованість у розвитку образу. Щоб це стало можливим, у сферу творчого процесу слід увести “будівельний матеріал” як чуттєвого, так і раціонального характеру. Творчі пошуки такого матеріалу відбуваються у формі імпровізації. Сприятливі умови для неї створюють стимулюючі запитання. Експериментально було встановлено, що постановка цих запитань покращує імпровізацію, особливо у тих випадках, коли запитання стосуються осмислення та наочно-чуттєвого уявлення елементів образу. Це пояснюється тим, що у взаємному переході чуттєвого і раціонального моментів образу, котрий формується (в імпровізації вони постають у формі міркування і живописання), приховані рушійні сили фантазійного процесу [2, с. 174].

ВИСНОВКИ

1. Зіставлення етапів технічної та художньої творчості показало, що технічно-пошукова діяльність характеризується більшою чіткістю та послідовністю творчого перебігу. Натомість, творчість художня вирізняється невизначеністю.

2. У технічній і у художній творчості важливу роль відіграє імпровізація. Її уривчастий, стрибкоподібний характер, поліаспектні пошуки елементів образу і зв'язків між ними — оптимальні умови продуктивності імпровізації. Коли настає виснаження фантазії у її роботі над одним фрагментом образу, здійснюється стрибок до другого, третього і т. д. Потім знову відбувається повернення до попереднього, на якийсь час залишеного фрагмента, чим уточнюється його структура.

3. Встановлення загальної ідейної спрямованості образу і завершення імпровізації свідчать про виникнення продуманого цілеспрямованого підбору потрібних рис образу. Цей підбір — творчо ефективний спосіб побудови образу фантазії. Перший варіант має схематичний характер, наступні — більш визначений, яскравий. Останній, поглиблений варіант, є значною мірою творчим синтезом попередніх. У такому синтезуванні імпровізацій виникає конкретний задум. На його основі постають образи дійсності, які втілюються у творі.

1. Вудвортс Р. Экспериментальная психология. — М., 1950.
2. Роменець В.А. Психологія творчості: Навч. посібник. — 2-е вид., доп. — К.: Либідь, 2001.
3. Creativity and the individual Illinois, 1960.
4. Hutchinson E. How to think creativity. — N.Y.: Abiogdon; Coksbury, 1949.

Надійшла до редакції 25.05.2007.